

KAFKASLARDAKİ ESKİ TÜRK ŞEHİRİ ŞABRAN

Tarik Dostiyev*

Bilindiği üzere, 4-6. yy'lar Avrupa'nın siyasi ve etnik haritasının değişmesiyle sonuçlanan 'Kavimler Göçü' adlı büyük hadiseyle seçkinleşir. Hunların hareketiyle başlayan bu hadise, Kafkaslarda da önemli değişikliklere sebep olmuş, bölgenin etno-kültürel yapısında Türk etnosunun rolü artmıştır. Arkeolojik tetkiklerin ve kazıların verdiği sonuçlara göre, bu çağda Azerbaycan'ın kuzeyinde, özellikle Hazar boyu bölgesinde bir çok yeni şehir ve köy kurulmuştur.¹ Bunlardan biri de Şabran şehridir.

Şabran kentinin ilk temellerinin atılması hakkında kaynaklardaki bilginin muhtelif karakterde olması sebebiyle konu tam aydınlık değildir. Arap ve Fars yazarlar kentin Sasani şahı 1. Hüsrev Anuşirvan tarafından kurulduğunda ısrar ederler. 9. yy'da yaşayan Arap yazarı İbni Hurdâbih '*Kitab el-Memâlik ve-l-Mesâlik*' eserinde bu meseleye değinerek şöyle der: "...Anuşirvan Şabiran, Karkara ve Bâb al-Ebvâb şehirlerini, dağ yollarında ise 360 iç kaleyi yaptırdı."²

Aynı bilgiye 9. yy tarihçisi Ahmed Belâzurî ve 10. yy coğrafyacısı İbni el-Fakîh'in eserlerinde de rastlarız. 12. yy yazarı İdrîsî '*Nüzhet el-Müştâk fî İhtirâk el-Âfâk*' adlı coğrafyasında "*Anuşirvan Şabran şehrini yaptı. Bu şehir Hazar denizi yakınlığındadır*" diye haber verir.³ Yâkut Hamevî'nin 1224 senesinde bitirdiği coğrafi lügatinde ve 14. yy yazarı Hamdullah Kazvinî'nin '*Nüzhet el-Kulûb*' kitabında da kayıtlar aynı karakterdedir.

* Doç. Dr. Tarik Dostiyev, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan.

¹ Orucov, A. C., *Şimal-Şarki Azerbaycan ilk orta asırlarda (arkeolojik tetkikat)*. Tarih bilimleri doktora çalışması, Bakü, 1995.

² İbn Hordadbeh, *Kniqa putey i stran*. Farsça'dan çeviri ve izah N. Velihanovoy, Bakü, 1986, s.109.

³ Velihanli, N. M., 9-12. Asır Arap coğrafyaşünas-seyyahları Azerbaycan hakkında, Bakü, 1974, s.152.

13. yy'da yaşayan tarihçi Kirakos Genceli ise Şabran şehrinin kurulması hakkında farklı bilgiler verir ve meydana gelmesini Hazar kağanının şehirler kurma faaliyeti ile ilişkilendirir. Yazar, 'Tarih' adlı eserinde şunu yazar: "Hazar kağanının oğlu Şat, babasının şerefine altı şehir, Şatar, Şamhor, Şaki, Şirvan, Şamahı, Şaporan şehirlerini kurdu."⁴ Bazı alimler Şabran şehrini Yunan yazarı Ptolemaios'un (1-2. yy) 'Sapothrenae' diye adlandırdığı antik şehirle özdeşleştirirler.⁵ Ancak Şabran kentinin harabelelerinde yapılan arkeolojik kazılar bu görüşü ispat eden hiçbir maddi delil vermemiştir.

Yazılı kaynakların Şabran şehrinin ilkin Ortaçağ'da ortaya çıkması hakkındaki bilgileri şüphe doğurmamaktadır. Fakat Ortaçağ Arap ve Fars yazarlarının şehrin Sasani şahı 1. Hüsrev Anuşirvan tarafından kurulmasında ısrarcı olmaları gerçeklikten uzaktır ve Sasani İmparatorluğu sınırlarındaki mühim yapıların Hüsrev Anuşirvan'ın ismi ile ilişkilendirilmesi ananesinden ileri gelmektedir. Yazılı kaynakların tahlili, arkeolojik tetkik ve kazıların, yer adları bilgisinin verdiği sonuçlara göre, Şabran şehrinin 5-6. yy'larda kuzeyden gelen Hunlar – Sabirler tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Şöyle ki, özellikle 4. yy'da Hunlar Azerbaycan'ın Hazar boyu bölgesinin askeri ve siyasi olaylarında önemli rol oynamışlardır. 5-6. yy'larda Sabirlerin budaya geniş akınları neticesinde Türk boylarının mevkii daha da güçlendi; özellikle 6. yy'ın 50-60'lı senelerinde Sabirlerin önemli bir kısmının Kuzey Kafkaslardan Şabran'a göçtükleri bilinmektedir.⁶ Şabran kentindeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkan maddi medeniyet unsurlarının üzerinde rastlanan bazı soy damgalarının ve mühürlerin benzerlerine, aynı şekilde Şabran kentinde basılmış sikkelerdeki amblemlerin aynalarına İdil Bulgaristan'ın Bolgar ve Bilyar şehirlerinde de rastlanmış çok ilginçtir. Şüphe yok ki, bu durum tesadüfi olmayıp, menşe birliği ve kök aynılığı ile ilgilidir.

Şabran'ın eski bir Türk şehri olmasına Firdevsî'nin Şehname'si de işaret etmektedir. Şehname'den, İran şahının Turan'da zindanda kaldığını ve bahadır Rüstem'in onu kurtardığını öğrenmekteyiz. 13. yy yazarı Zekeriyâ Kazvini ve 15. yy coğrafyacısı Abdürreşid Baküvi, İran hükümdarı Bican'ın Türk hükümdarı Afrasiyab tarafından zindanda saklandığı kuyunun Şabran şehrinde olduğunu anlatırlar. Kazvini, *Âsâr el-Bilâd* adlı eserinde, "Şabran, Bâb el-Ebvâb nahiyesinde küçük bir şehirdir, burada Bican kuyusu var; bu kuyu çok derindir. Türk hükümdarı

⁴ Kirakos Ganzakesi, *İstoriya Armenii*, Moskva, 1976, s.134.

⁵ Aşurbeyli, S. B., *Gosudarstvo Şirvanşahov*, Bökü, 1983.

⁶ Caferov, Y. R., *Hunni i Azerbaydjan*, Bakü, 1985.

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI - 1

Afrasiyab, İran hükümdarı Bican'ı malup etti; onu öldürmedi. Bican'dan çok azap eziyet çektiği için zincirletip hapsedti ve bu kuyuya attı. Kuyunun ağzına kaya parçası koydu. Bahadır Rüstem gizlice buraya geldi; kuyunun ağzındaki taşı kaldırarak onu kurtardı ve Farsların ülkesine geri götürdü." demektedir.⁷ Aynı bilgi Baküvi'nin eserinde de tekrarlanır.⁸ Böylece Ortaçağ yazarları Şabran'ın eski bir Türk şehri oluşunu tespit etmiş oluyorlar. Yazılı kaynaklarda Şabran şehrinin ismi *Şabran, Şabaran, Şabiran, Sabiran, Şaberan, Şaburan, Şaporan* biçimlerinde kaydedilmiştir. Şabran isminin etimolojisi onu Sabir veya Suvar budun adına bağlamaya imkan veriyor. İlginçtir, Kaşgarlı'nın divanında bu şehrin ismi Sabiran olarak geçmektedir.

Şabran şehrindeki iskanın erken çağlarına ait yazılı kaynakların verdiği bilgiyi, arkeolojik tetkikler de doğrulamaktadır. Şehrin harabelerinde yapılan kazılar neticesinde kültür tabakasının üste çıkarılan en eski yapı katı 5-6. yy'lara, yani Sabir boylarının Azerbaycan'a göç ettiği döneme aittir. Kazılarda bulunan bir cam kap parçası dikkat çekicidir. 11. yy'a ait yapı katında bulunan bu kabın üzerinde "Amali Saburan" kelimesi yazılıdır. Bilindiği üzere, Ortaçağ'da başka ülkelere ihraç olunan mamullerin üzerine yapıldığı şehrin adını belirten bir damga vurulurdu. Umumiyetle, muhtelif karakterdeki kaynaklar Şabran şehrinin kurulmasında Hun kavminin - Sabir boylarının önemli rol oynadığını tespit etmektedir.

Şabran şehrinin harabeleri Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda, Şabrançay sahilinde, Deveçi bölgesinin Şahnazarlı köyü yakınında geniş bir araziye yayılmıştır. Burada keşif karakterli arkeolojik tetkikler ilkin 1935 senesinde yapılmıştır. Lakin bu çalışmalar hakkında ilmi yazında bilgi verilmediğinden, şehrin nerede bulunduğu konusu 1970'lere kadar tartışmalı kalmıştır. Şehrin harabelerinde arkeolojik kazılara 1979 senesinde başlandı. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin "Azerbaycan'ın Arkeolojik Anıtlar Külliyyatı" çalışma grubu harabelerde kazılara başladı ve ilk olarak kültür katlarının tabakalaşmasını belirledi. Kalınlığı 4,6 m olan tabaka yatımı üç yapı katına ayrılmıştır ve stratigrafik müşahede ve buluntulara dayanarak burada 8 ve 16. yy'lar arasında canlı bir şehir hayatının var olduğu söylenmiştir.⁹

⁷ *Al-Kazwin's Kosmographic*. Wiesbaden, 1967, s.403.

⁸ Abd ar-Raşid al-Bakuvi, *Kitap Talhis al-Asar ve Acaib al-Malik al-Kahhar*, Moskova, 1971, s.95.

⁹ Halilov, C. A. – Koşgarlı, K. O. – Ahundov, T. İ. – Aliyev, T. R., "Razvedoçnie İssledovaniya na Gorodişe Şabran", *Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti*, Bakü, 1993, II, s.68-79.

Şabran şehrini arkeolojik bakımdan sistemli ve geniş tetkik için 1980 yılında Şirvan-Şabran çalışma grubu kuruldu ve bu grup şehir harabelerinde ayrıntılı çalışmalara başladı. Yaklaşık 4,500 m² alanda kazılar yapıldı. Bu kazılarda istihkam harabeleri, içtimai binaların ve meskenlerin kalıntıları, çeşmeler, su kemerleri, kanalizasyon yapıları, bakır işlemler, cam ürünler ve diğer kalıntılar ortaya çıkarılmış, hayli miktarda alet, silah, seramik, bakır ve cam kapkacak, muhtelif tipte ziynet eşyaları, sik-keler, ticari mamuller bulunmuştur. Bütün bu malzeme, Şabran şehrinin sosyo-ekonomik, askeri-siyasi ve kültürel inkişafına ışık tutmaktadır.

Şabran kentinin tarihinin bütün merhaleleri aynı derecede araştırılmamıştır. Şehrin eski tarihinin birçok meseleleri bilinmemektedir. Bu bir taraftan şehrin eski çağı hakkında yazılı kaynakların az bilgi vermesi, diğer taraftan arkeolojik çalışmalarda şehrin eski tarihini aydınlatan 5-7. asırlara ait kültür tabakasının zayıf tetkik olunmasındandır. Ortaçağ kültür katı sadece Şabrançay'ın sol sahilinde, 3. kazı sahasında bulunmuştur. Bu çayın sağ sahilinde yapılmış 1., 2. ve 5. kazılarda 5-7. asırların kültür tabakasına rastlanmamaktadır.

Şabran'ın ilk olarak bir kale-şehir olduğu ve Arap istilaları zamanında yıkıldığı tahmin edilmektedir. Kaynaklar, Şabran şehir halkının Araplara mukavemet gösterdiğini bildirirler. 731 senesinde Araplara başkaldıran Şabran kenti üzerine hareket eden Hilafet ordusu, kenti askeri kuvvet ile ele geçirememiş ve Mesleme b. Abdülmelik hileye başvurmak zorunda kalmıştır. Araplar şehri zaptettikten sonra kaleyi yıkmış ve ahaliyi başka yerlere göçürmüşlerdir.¹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla, 5-7. yy'larda şehir Şabrançay'ın sol sahilinde ve şimdiki Rahimli köyü etrafındaki arazide bulunurken, 8. yy'da ahali Şahnazarlı köyü etrafındaki araziye göçürülmüştür. Bu yüzden, 1., 2. ve 5. kazı sahalarında 5-7. yy'ların kültür katlarına rastlanmamıştır.

9-10. yy'larda Şabran şehri kale-şehirden askeri-idari, içtimai-iktisadi ve kültürel bir merkeze çevrilerek bir feodal şehir olarak biçimlenmiştir. 9-10. yy Arap yazarları, Azerbaycan'ın büyüklükte birbirine benzer küçük, ancak zengin şehirleri arasında Şabran'ın da adını kaydediyorlar. 982 yılında Farsça olarak yazılmış *Hudûd el-Alâm* adlı eserde Şabran palazlanan bir şehir olarak anlatılır.¹¹ *Târih el-Bâb*'a göre, 10. yy öncesinde Şabran şehri Şirvanşahlar devletine katılmış ve Selçukluların geli-

¹⁰ Al-Kufi Ahmad ibn Asam. *Kniga zavoevaniy (Izvleçenie po istorii Azerbaycana VIII-IX vv, Arapça'dan çeviri ve sunuş Z. M. Buniyatova, Bakü, 1981, s.40-41.*

¹¹ *Hudud al-Alam. Regions of the World. A Persian Geography 372 a.h.-982 a.d., çev. ve yay. V. Minorsky, London, 1937, s.145.*

şine kadar Şirvanşahların Derbent emirliği ile mücadelesinde mühim bir askeri-stratejik konuma sahip olmuştur. Şirvanşah Muhammed b. Ahmet burada geniş inşaa faaliyetlerinde bulunmuş, özellikle şehrin surlarını takviye ettirmiştir.¹² Batı araştırmacılar Şabran'ın bir müddet Şirvanşahların başkenti olduğunu bile düşünmektedirler.¹³ Şirvan'ın mühim darphanelerinden birinin Şabran'da bulunması ve Şirvanşahların aile mezarlıklarının da burada olması bu görüşü güçlendirmektedir.

Şabran harabelerinde yapılan kazılar neticesinde 9-11. yy'lara ait yapı katında kale duvarlarının, muhtelif karakterde yapıların kalıntıları, tandir ve ocaklar, kuyular, kanalizasyon hattı, hayli miktarda bakır, seramik, cam, kemik ve taş ürünler bulunmuştur. Arkeolog Raşid Göyüşov, Şabran'da şehir surunun olmadığını iddia ediyor ve bunu Samur ve Gilgilçay surlarının mevcutluğuna bağliyor.¹⁴ Fakat bu yanlış bir görüştür ve hiçbir kaynakta söylenmez. Zira yazılı kaynaklara göre, Şabran'ın kale duvarları birkaç defa şehri düşman baskınlarından korumuş ve Şirvanşahlar şehir istihkamlarının mükemmelliğine özellikle dikkat etmişlerdir. Arkeolojik tetkik ve kazılar şehir surları hakkında geniş bilgi vermese de, 5. kazı sahasında çıkarılan 10. yy'a ait kale-kasır harabeleri bu bakımdan büyük merak doğurmaktadır. Kalenin tetkik olunan kalıntıları güneydoğu burcu, doğu ve kısmen kuzey duvarını temsil ediyor. Şark duvarında bulunan kale kapısı, çapı 6,5 m olan burçlarla korunurdu.

9-11. yy'ların içtimai binaları ve meskenlerinin kalıntıları sınırlı miktarda muhafaza olunmuştur. Arkeolojik kazılarda rastlanan binaların duvarları tuğladan, taş temeller üzerine inşa olunmuştur. 11. yy'a ait kanalizasyon hattının bulunması, şehirde su isale ve hıfzısıhha konularına dikkat edildiğini göstermektedir.

Arkeolojik kazılar Şabran'ın 9-10. yy'larda feodal bir şehir olarak biçimlenerek sanat ve ticaret merkezine çevrildiğine işaret etmektedir. Sanatkarlıkla ilgili aletlerin ve yapıların bulunması, çoğu bakır olarak, seramik, cam, kemik ve taş mamuller, şehirde sanatkarlığın inkişaf ettiğine delalet ediyor. Seramikçilikte ilerleme ise daha açık görülmektedir. 9-11. yy'larda seramik kaplar esasen çarkta yapılmış olup, biçimleri mükemmel, nakışlama ve pişirme teknikleri kifayetin ötesinde bir seviyede idi. Eski devirlerde yapıldığı bilinen hayvan figürlü kap istihsalı 11. asırda

¹² *Tarih al-Bab*, Arapça'dan çeviri ve açıklama V. F. Minorskiy, aynı yazar, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vv* içinde, Moskva, 1963, s.51.

¹³ Aşurbeyli, S. B., *Gosudarstvo Şirvanşahov*, s.91.

¹⁴ Geyuşov, R. B., "İssledovaniya gorodişa Şabran", *Tezisi dokladov Vsesoyuznoy arkheologičeskoj konferensi*, Bakü, 1985, s.111-112.

yeniden gündeme gelmiştir. Bu dönemde Şabran seramikçileri basma nakışlı kap istihsaline başlıyor, sonra da bu üretimi genişletiyorlardı. Şabran seramikçilerinin en mühim nailiyeti 8-9. yy'larda mineli seramik kap üretimini benimsemeleridir.

Şabran şehrinde cam üretiminin mevcutluğu çok sayıda iskarta gereç, iskarta mamul, cam kap üzerindeki "Amal-i Şabran" yazısı ve bulunan cam kapların bazılarının laboratuarda ışık analizinin neticeleri ile ispat olunmaktadır. 9-11. asırların yapı katında küçük ölçüdeki minyatür kaplardan krafın ve kuzelere kadar muhtelif çeşitte kaplar bulunmuştur. Şabran sanatçıları camdan bezek eşyası ve pencere şuşeleri de üretiyorlardı. Cam mamullerin üretiminde muhtelif teknik usullerden istifade olunmuştur. Laboratuar miktarı tayfi analizin neticelerine göre tayinatından asılı olarak mamullerin farklı cam tiplerinden yapıldığını belirlemek mümkündür. Mesela yalnız bilezikler Si-Pb-Na(K)-Sa(Mg) cam tipinde yapılmıştır. Kapkacak istihsalinde ise esasen Si-Na(K)-Sa(Mg) cam tipinden istifade olunmuştur.

Bu dönemde Şabran'da dokumacılık, bakır, taş ve kemik işleme ve diğer alanlarda da bazı gelişmeler olmuştur. Şabran'ın 9-11. yy'lardaki geniş ticari ilişkilerini para buluntularıyla birlikte, arkeolojik kazılarda çıkartılan Yakın ve Orta Doğu'dan gelme mamuller de aydınlatmaktadır.

11. yy sonu ve 12. yy'da Şabran'ın sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmesi tüm Ortaçağ içinde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Şehir, Şirvan'ın mühim bir merkezi olmak itibariyle, devrin askeri ve siyasi olaylarında faal rol alıyordu ve bu sebepten zaman zaman düşman saldırılarına uğruyordu.¹⁵ 11. yy'ın 80 ve 90'lı yıllarında Ruslar Şabran'ı ele geçirerek şehirde büyük bir vahşet sergilemişlerdir. 1124 yılında Gürcüler, Sultan Mahmud'un Şirvan'ı kaybetmesinden yararlanarak Şamahı ve Şabran'ı zaptetmişler, lakin burada kalamayıp geri dönmüşlerdir. 1173-74 senesinde kuzeyden Alan, Rus ve Kıpçaklar Şabran'a doğru hareket ederek şehri ele geçirmişler, Şirvanşah'ın askeri kuvvetleri bu defa Gürcülerle ittifak içinde onları yenerek şehirden kovmuşlardır.

Arkeolojik kazılarda, 12-13 yy öncesinde şehirde sosyo-ekonomik hayatın yoğun bir karakter taşıdığına ışık tutmakta olan imalathaneler ile, çeşitli sanat alanlarıyla ilgili buluntular ortaya çıkarılmıştır. Her şeyden önce şehir mimarisindeki ilerleme dikkati çekmektedir. Bu çağın kamu binaları ve meskenlerinin duvarları taş temeller üzerine tuğladan örülmüştür. Duvarlar iç taraftan kireç ile sıvanmıştır. İçtimai ve dini yapıların

¹⁵ Dostiyev, T. M., *Şimal-Şarki Azerbaycan IX-XV asrlarda*, Bakü, 2001.

duvarları mineli tuğla ve çinilerle bezenmiştir. Buluntulara dayanarak kale kapısının da sanatkarane olduğunu, mineli tuğla ve çinilerle bezen-
diğini düşünmek mümkündür.

Meskenler üç veya dört odalı idi. Bazen tek odalı küçük evlere de rastlanır. Sanatkarlar tuğlanın dekorasyon imkanlarından yararlanarak adi tuğlaları muhtelif ardıcılıkla düzerek duvar yüzünde nakışlar yapmışlardır. Ahaliye sağlıklı, rahat ve medeni bir hayat tarzının sağlanmasına yönelik olarak şehrin bayındırlaştırılmasına dikkat edilmiştir. Bu maksatla sokak ve meydanlar taşla döşenmiş, taştan çeşmeler yapılmış, seramik su kemerleri inşa olunmuş, kanalizasyon yapıları geliştirilmiştir.

Bu dönemde Şabran sanatkarlığı palazlanma çağını geçirmekteydi. Bakır işleme, seramikçilik ve diğer üretim alanlarında gelişmeler kazanılmış, mesleki uzmanlaşma ilerlemişti. Arkeolojik kazılarda ekmekçiler arastası ve seramik imalathaneleri tetkik edilmiştir. Seramikçilikteki büyük ilerleme mineli seramik kapların üretiminde daha açık görülmektedir. Bu devrin mineli seramik mamulleri hem şirin keyfiyetleri ve zengin ve parlak renk kullanımı, hem nakışlama tekniği, hem de süslemedeki zenginliği ile tebarüz eder. Mineli polikrom kaplar sanat açısından daha çok merak doğurur. Seramikçi-ressamlar bunların tezyininde geometrik ve nebati figürlerle birlikte, tasvirli motiflerden başarılı şekilde istifade etmişlerdir. Nebati fonda yapılmış güvercin, tavus kuşu, şahin resimlerine daha çok rastlanmaktadır. Bunlar genel Azerbaycan seramikçilik okulu için karakteristik olan tarzda tasvir edilmişlerdir.

Erken yapı katlarına nazaran, 12. yy ile 13. yy başlarına ait yapı katının buluntuları arasında ziynet eşyaları daha çoktur. Bunları kol, bilek, sine ve bel bezekleri temsil eder. Kaşlı yüzük ve gümüş mühür yüzükler yüksek bir sanat ile işlenmeleriyle dikkat çeker. Mühür yüzükler ziynet eşyası olmakla birlikte, şahıs veya soy mührü rolünü de oynamış, remzi mana taşımışlardır. Bu yüzüklerin her iki tipi de aynı biçimde olup, mühür hissesi onleçekli gül şeklindedir. Mühürlerden birinde "Sahib-i Hüda Bakış-Afiyet", diğerinde ise "Beheyr" yazmaktadır. Devrin mahiyetini, ruhunu, içtimai, dini ve felsefi açılarını, estetik duygularını fazlasıyla aksettiren dekoratif-tatbiki sanatlar yüksek seviyeye ulaşmıştır. Mamullerin süslenmesinde ölçü ve simetrinin gözlenmesi, simgeleştirme, epigra-
fik nakışlardan istifade önemli bir hal almıştır.

12. yy ile 13. yy başlarında ticaret inkişaf etmiş ve ticari ilişkiler güçlenmiştir. Bakır sikkelerin çoğu, muhtelif ağırlıkta çeki taşları iç ticaretin yoğunluğuna delalet etmektedir. Bu devirde Şabran'da istihsal olunan sanat mamullerinin Bakü ve diğer Ortaçağ şehirlerindeki kazılarda

bulunmuş olması, şehirler arası ticari ilişkilerden haber vermektedir. Şabran'ın ticaret malları arasında dokumacılık ürünleri mühim yer tutmaktadır. Şabran'ın ipek ihracatının dünyaca meşhur oluşunu kaynaklardan öğreniyoruz.¹⁶ 12-13. yy'ların yapı katının buluntuları arasında rastlanan Rey ve Kâşân zernakışlı fayans kaplar İran şehirleri ile, Suriye ve Mısır'ın ince cam mamulleri Yakın Doğu ile, Çin'in fayans ve seladon kapları Uzak Doğu'yla, 'Kauri' balık kulakları Maldiv adaları ile ticari ilişkilerin varlığını ispatlıyor.

Şabran'ın sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınması 13. yy'ın ilk yarısında Moğol istilasıyla duraklamış oldu. Diğer Azerbaycan şehirleri gibi Şabran'da da Moğol istilası büyük yıkımlarla, binlerce insanın mahvı ve şehir medeniyetinin zayıflaması ile sonuçlandı. Bir asırdan fazla devam eden Altın Orda ve İlhanlı devletleri arasındaki çekişme ve savaşlar, sosyo-ekonomik, askeri-siyasi ve kültürel duruma yıkıcı tesirde bulunuyordu. Savaş meydanına çevrilen Şabran şehri, elden ele geçtiği bu günlerde büyük dağıntılara ve soygunlara maruz kalmıştır. Arkeolojik kazıların neticelerine dayanarak müthiş hadiselerin manzarasını tahayyül edebiliriz. Bu çağda kale-kasır dağılmış, Sakinler burayı kaybetmişlerdir. 13. yy ortalarına ait yangın ve dağıntı katlarında kılıçtan geçirilmiş ve defnedilmemiş sakinlerin iskeletlerine rastlanmaktadır. Tehlike karşısında gizlenmiş 10 adet seramik kap testi bir daha kullanılmamış, anlaşıldığı üzere sahibi öldürülmüştü.

13. yy sonlarında İlhanlı hanları devletin iktisadi durumunda şehirlerin önemli mevkiini anlamaya başlıyorlar ve Kazan Han'ın hayata geçirdiği tedbirler sanat ve ticaretin ilerlemesine vesile oluyor. İlhanlı veziri ve tarihçi Reşidüddin'in Şirvanşah'a mektuplarında onu Şamahı ve Şabran'ın hükümdarı adlandırması¹⁷ Şabran'ın bu dönemde Şirvan'ın iki mühim şehriden biri olduğuna delalet ediyor. 14. yy başlarında Şabran'da şehir hayatının dirilmesi kazılarda izlenmektedir. 14-15. yy'ların yapı katlarında kale-kule, kamu ve mesken binalarının harabeleri, su kemeri, kanalizasyon hattı, muhtelif tayinatlı kuyular, tandırlar ve ocaklar meydana çıkarılmış, hayli buluntu elde edilmiştir.

14. yy'da yapılmış kale-kulenin harabeleri 1,1-1,2 m. yükseklikte muhafaza olunmuştur. Dörtgen biçimli planı olan, 10x8,5 m genişliğindeki bu kalenin duvarlarının kalınlığı 2 metreye ulaşır ve yarım daire burçlarla

¹⁶ Miklukó-Maklay, H. D., "Geografiçeskoesoçinenie XIII v. na Persidskom yazıke", *Uçenie zapiski instituta vostokovedeniya ANSSR*, 1954, T.9.

¹⁷ F. Reşid-ad-din Perepiska, Farsça'dan çeviri A. İ. Falinoy, Moskva, 1971.

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI - 1

sağlamlaştırılmıştır. Kalenin biçim ve yapısı Şirvan-Abşeron mimarisinin karakteristiğini taşımakla birlikte, hörgü usulünde Arran mimarisinin tesiri izlenmektedir.

14-15. yy'ların abidevi içtimai ve dini yapılarını araştırmak bakımından 17. yy yazarı Evliya Çelebi'nin kayıtları büyük ilgi uyandırmaktadır. Bu büyük Türk seyyahı Şabran şehriden bahsederken onun 14-15. yy binalarına da değinir: "Meşhur camilerinden, Tokmak Han, Afşar Han, Uzun Hasan en meşhur camiler hesap olunur. Uzun Hasan camisinin tayı beraberisi başka yerde yoktur. Hatta Özdemiroğlu Osman Paşa her Cuma hayli ordu hissesinin müşahidi ile buraya gelir, bu camide namaz kılp, dua okumakla meşgul olurmuş. Temaşası vacip eski bir ibadethanedir. Onun dört duvarındaki ince, zarif, bukalemun derisi gibi bezekleri, süslemeleri, mermer taşları üzerindeki nakışları mimarlık sanatından anlayanları çok hayretlendirir."¹⁸ Görünüyor ki, Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği bu camiler Şabran şehrinin mimarisinde önemli rol oynamıştır.

Arkeolojik kazılarla 14-15. yy'ların yapı katında tetkik olunan içtimai bina şiddetli dağıntıya maruz kaldığından, onun tayinatı bilinmemektedir. Kapalı sahası 300 m² olan bu binanın duvarları taş temel üzerine tuğladan inşa olunmuştur. Bina büyük bir salon ve altı odadan ibaretti. Güneybatıda bulunan küçük odanın tuğla ile örülen duvarlarına cilalanmış kireç taşından yüzlük yapılmış, döşemesinde yassı kalker taşı kullanılmıştır. Diğer odalar ve salon tuğla ile döşenmiştir. Bize ulaşan kalıntılar binanın kuruluş unsurları hakkında doğun tasvir yapmaya imkan vermektedir.

Meskenlerin yapılmasında temel için Arnavut kaldırımı taşla birlikte, 10. yy'ın kale-kasrından uçurulmuş büyük ölçülü kalker taşlardan da istifade edilmiştir. Duvarlar yine tuğladan örülmüştür. Evler çok odalı idi. Odalar esasen kare veya düzbucak biçimindeydi. Evlerin duvarına örgü ile nakış vurma geleneği devam etmiş, mineli tuğla ve çinilerden istifade genişlemiştir. Buluntular arasında mineli tuğla, çini ve mozaik bloklarının çokluğu, yapıların sanat içerikli olmasından haber vermektedir.

14-15. yy'ların yapı katının tetkiki, şehirde seramik borulardan yapılmış mükemmel bir su isale sisteminin varlığını ispat etmektedir. Bu devrin kuyularının farklı özelliği, duvarların tuğla ile örülmesidir.

Arkeolojik tetkiklere ve kazı sonuçlarına göre, 14. yy başlarında şehirde zanaat canlanmaya başlıyor. Bakır, kemik ve taş işleme, seramikçilik ve diğer alanların durumunu tespitte imkan veren birçok maddi deliller elde edilmiştir. Kil putalar, kil ve taş kalıplar, mihenk taşları, kuyumcu

¹⁸ Evliya Çelebi, Seyahetname, Bakü, 1997, s.72.

T. DOSTIYEV: KAFKASLARDAKİ ESKİ TÜRK ŞEHİRİ ŞABRAN

aletleri kuyumculuğu araştırmak bakımından merakları artırır. Buluntular arasında basmanakışlı kuzelerin istihsalinde tatbik olunan bir kalıbın olması, bu kuzelerin üretiminin kronolojik çerçevesini genişlendirmeye, 14-15. yy'larda bu tip kapların üretiminin devam ettiğini ispat etmeye zemin sağlamıştır. Seramik mamullerin tetkiki, 14-15. yy'larda seramikçiliğin ister teknik, isterse sanat açısından 11-12. yy'lara nazaran geri kaldığını muayyen etmeye imkan tanır. 14-15. yy'larda Şirvan'ın mühim darphanelerinden biri Şab-ran'da bulunuyordu ve burada İlhanlı hanlarının, Celayirlilerin, Altın Orda hanlarının, daha sonra da Şirvanşahların bakır ve gümüş sikkeleri basılmıştır. İlginçtir, 14-15. yy'ların yapı katının buluntuları arasındaki bir demir alet, Ortaçağ'da Batı'da sikke darbında kullanılan *stampı* hatırlatmaktadır.

14-15. yy'larda Şabran şehri mühim bir ticaret merkezi olmayı sürdürüyordu. Kazan Han'ın Hazarboyu araziden geçen transit ticaret anayolunu faalleştirmek için aldığı zaruri tedbirler etkili olmuştu. Altın Orda hanları da bu çağda sanat ve ticaret ilişkilerine hız kazandırdılar. 14. yy tarihçisi Vassaf şöyle yazar: "Tokta Mökkü, Timur'un varisi olunca, elçilerin gidiş gelişi ve diplomatik yazışmalar neticesinde tacirlerin ve sermaye sahiplerinin yüzüne yol açıldı."¹⁹ Kuzey ülkeleriyle ticarete Şabran önemli rol oynuyordu. Kuzey ticaret yolu bu dönemde Altın Orda şehirlerinden geçip Çin'e giderdi. Çin ile aynı zamanda İran ve Orta Asya'dan geçen eski güney ticaret yolu ile de ilişki devam etmekteydi. 14-15. yy'larda Şabran tacirlerinin hem komşu, hem de uzak ülkelerle ticari ilişkileri vardı. Çin ile ticaretin genişlemesi özellikle dikkat çekmektedir.

Ortaçağ'ın son dönemleri Kızılbaşların sürekli Şirvan'a baskınları, Şirvanşahlar devletinin yıkılması ve Safevi-Osmanlı savaşları ile, şehir ve köylerin yakılıp yıkılması ile yadda kaldı. Şabran şehri de bu olaylarda elden ele geçti ve çöküşe başladı. Şehrin 16-17. yy'larda sosyo-ekonomik ve kültürel durumuna ışık tutmakta mühim kaynak olan Şabran harabelerinin kültür katlarından bir metre kalınlıktaki üst tabakanın tetkikinin verdiği sonuçlara göre, şehir mimarisinde, zanaat ve ticarete gerileme izlenmekte, şehrin nüfusu da azalmaktadır. 9-15. yy'lar arasında taş ve tuğla şehir mimarisinde hakim malzeme olduğu halde, 16-17 yy'larda meskenlerin yapımında kerpiçten istifade genişlemişti. Bu yapı katında sanat kıvamındaki binaların varlığına delalet eden buluntulara rastlanmamaktadır. Şehrin bayındırlaşmasına dikkat azalır. Zanaatın kriz ve çöküşü göz önündedir. Bunu seramikçilik örneğinde daha açık görebil-

¹⁹ *Sbornik materialov otnosyashixsya k istorii zolotoy ordı*, derleyen B. G. Tizen-gauzen, Moskva, 1941.

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI - I

mekteyiz. Önceki devirlere nazaran bu devrin seramik mamullerinin çeşitleri az, biçimleri kaba ve nakışları basittir. Sırlı seramik kapların üretimi ise tamamen duruyor. Buluntular arasında cam ürünlere çok az rastlanması, şehirde cam üretiminin de durduğunu düşünmeye teşvik ediyor.

“70 cami ve 70 mahallesi olan” Şabran şehri, 18. yy’ın ilk çeyreğinde büyük bir facia ile karşılaştı. Askeri-siyasi gelişmeler 1720 senesinde Şabran’da kanlı bir kırgınla sonuçlandı. Müşkürlü Hacı Davud’un askeri birlikleri Şabran’ı zaptederek sakinlerini amansızca kılıçtan geçirdiler. Bu hadiseden sonra şehir tamamen çöktü. 18. yy’ın 40’lı yıllarında Azerbaycan’da bulunan Alman seyyahı doktor Johannes Jakov Lerch, Şabran’ın tamamen dağıldığını, harabeye çevrildiğini bildirir.²⁰ Aynı asrın sonlarında Şabran’ı ziyaret eden tabiatşinas alim Mareşal von Bieberstein ise şöyle der: “Bir zamanlar büyük bir şehir olan Şabran’dan yalnız harabeler kalmıştır.”²¹

Şabran şehir harabelerinde arkeolojik kazılar devam etmektedir. Şüphesiz bu kazılar şehir tarihinin karanlıkta kalan meselelerini çözmeye imkan verecektir.

²⁰ *İzveçenie iz dnevnika puteşestviya doktora İohana Yakova Lerkha*, Almanca’dan çeviri Abezgun, Nauçniy Arkhiv İnstituta İstorii Natsionalnoy Akademi Nauk Azerbaycana, inv. No 488, s.11.

²¹ Marschall fon Bieberstein, *Tableau des provinces situees sur la cote occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour*. Spb, 1798, s.11.